

Tautosakos darbai 69, 2025, p. 32–47
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.25.69.02>

Prisitaikę, bet nepamiršę: partizanų vaikų pasakojimai apie (ne)prisitaikymą prie sovietinės okupacijos

GRETA PASKOČIUMAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

greta.paskociumaitė@lli.lt

<https://orcid.org/0000-0001-8810-053X>

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjamos pasipriešinimo ir prisitaikymo prie sovietinio režimo formos ir praktikos partizaninio karo dalyvių šeimose, remiantis 2019–2024 m. surinktais šių šeimų antrosios kartos pasakojimais. Pasipriešinimo raiška apėmė laisvės idėjų puoselėjimą, partizanavimo ir represijų atminties perdavimą vaikams, tikėjimo praktikas, užsienio radijo stočių klausymą, partizanų bei tremtinių dainų dainavimą ir režimo kritiką. Šios praktikos kompensavo tėvų patirčių nutylėjimą bei vertybiškai jas papildė.

Vaikai noriai ir su pasididžiavimu mini tėvų nesuitaikymą su sovietine tikrove, tačiau prisimena ir tai, kad šeimos buvo stebimos, o jų teisės varžomos. Vienas iš būdų prisitaikyti prie režimo ženklų buvo dalyvauti sovietinėse vaikų ir jaunimo organizacijose. Tėvai siekė, kad vaikai viešajame gyvenime neišsiskirtų iš kitų, tačiau tai buvo suvokiama kaip būtinybė, nekeičianti šeimoje puoselėjamų vertybių.

Partizanų šeimos sovietmečiu gyveno dvigubą gyvenimą: viešai prisitaikė, o privačiai išlaikė rezistencijos dvasią. Šis dvilypis veikimas formavo antrosios kartos požiūrį į šeimos ir tautos istoriją – būtent juo remdamiesi partizanų vaikai ir šiandien reflektuoja sovietinę okupaciją, partizaninio karo esmę.

RAKTAŽODŽIAI: partizanų vaikų karta, partizaninis karas, pasipriešinimas, prisitaikymas, represijos.

Conforming but not Forgetting: Stories by Partisan Children about (Non)adaptation to the Soviet Occupation

ABSTRACT. Based on the second generation stories collected in 2019–2024, the article examines the forms and practices of resistance and adaptation to the Soviet regime in the

Received: 19/03/2025. **Accepted:** 20/05/2025

Copyright © Greta Paskočiūmaitė, 2025. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

families of participants of the partisan war. Resistance was expressed by means of cultivating the ideas of freedom, transmitting the memory of partisan activities and repressions against partisans to the children, as well as religious practices, listening to the foreign radio stations, singing partisan and deportees' songs, and criticism of the regime. These practices either compensated for the silenced experiences of the parents or supplemented them in terms of value.

Children willingly and with pride mention their parents' non-reconciliation with the Soviet reality, but they also remember the surveillance of the families and restriction of their rights. One of the signs of adapting to the regime was participation in the Soviet children's and youth organizations. Parents sought to ensure that their children did not stand out in public; however, this was perceived as a mere necessity that did not change the values fostered within the family.

Partisan families lived a double life during the Soviet era: while adapting publicly, they maintained the spirit of resistance privately. This duality shaped the second generation's view of the family and the national history, and it is on this basis that partisan children still reflect the Soviet occupation and the essence of partisan warfare today.

KEYWORDS: generation of partisan children, partisan war, resistance, adaptation, repressions.

ĮVADAS

Lietuvos antisovietinis partizaninis karas (1944–1953) – aktualumo neprarandanti istorija. Tam didelės įtakos turi ne tik pozityvi valstybės pozicija ir institucijų vykdomos įvairios atminimo ir įamžinimo iniciatyvos, bet ir viešojoje erdvėje bei kultūrinėse institucijose formuojami vaizdiniai. Antai antisovietinė rezistencija ir tremtis jau kurį laiką yra tarp populiariausių muziejų ekspozicijų temų (Grickevičiūtė 2016: 139–140). Pastebėtina, kad šiose ekspozicijose Lietuvos nepriklausomybės pradžioje įsitvirtinusių martirologinių naratyvą apie laisvės kovas vis dažniau keičia pastangos liudyti pasiryžimą kovoti, ginti nepriklausomybę ir puoselėti laisvės idėjas (Petrauskienė 2022: 94). Sovietinė okupacija ir ją lydėjusios represijos tapo neatsiejamais nuo istorinio teisingumo klausimų, ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo vertinimo (Frėjutė–Rakauskienė et al. 2018: 54).

Laikui bėgant kinta gyvoji atmintis: visuomenė naujai įvertina praeitį, taip pat savo veiksmus ir išgyvenimus okupacijos metais. Toks įsivertinimas itin aktualus partizaninio karo dalyviams, kurių pripažinimas ir vertinimas nuo kovų pradžios iki šių dienų kardinaliai pasikeitė. Sovietmečiu partizaninio karo atmintis buvo užgniaužta, o patys pasipriešinimo dalyviai engiami. Tik nedidelei daliai rezistentų pavyko legalizuotis ir nesulaukti neigiamų pasekmių arba sugrįžti į civilinį gyvenimą pakeitus tapatybę (Laukaitytė 2022: 254). Kovotojai, atlikę bausmę lageryje ar tremtyje, kurį laiką nė negalėjo registruotis Lietuvoje, todėl rinkdavosi gyventi kaimyninėse sovietinėse respublikose ar apskritai grįždavo į tremties vietą (Gailienė 2021: 94).

Viešumoje buvo stengiamasi diskredituoti partizaninio karo dalyvius – pristatyti ne kaip laisvės kovotojus, kaip įprasta nepriklausomybės laikais, o kaip laisvės ir gerovės trikdytojus (Burinskaitė 2006: 70; Ritter 2003: 92). Spauldoje ir istoriografijoje

partizanai buvo vadinami banditais, žudikais, nacių bendradarbiais, buržuaziniais nacionalistais ir kitais žeminančiais vardais, kartais visiškai nužmoginant, pritaikant pasipriešinimo dalyviams amoraliai ir išskirtinai savanaudiškai veikiančių žvėrių, parazitų epitetus; piktybiškai jų veiklai pagrįsti būdavo pasitelkiami ir archyviniai dokumentai (Jurkutė 2016: 72; Vitkus 2008: 243). Neigiamą partizanų įvaizdį viešumoje lydėjo dalies visuomenės atstūmimas ir nepritarimas rezistencinei veiklai (Krukauskienė et al. 2003: 47), didesnis represinių struktūrų dėmesys ir raginimai bendradarbiauti su režimu (Burinskaitė 2012: 118).

Atkūrus nepriklausomybę, rezistencijos vertinimas valstybiniu lygmeniu tapo išskirtinai teigiamas. Tai paskatino tiek visuomenę domėtis laisvės kovomis, tiek partizaninio karo dalyvius dalytis išgyvenimais viešumoje ir šeimose, išsklaidyti kelis dešimtmečius tvyrojusią tylą (Mažulytė-Rašytinė 2017: 17; Vaskelienė et al. 2011: 97; Vaskelienė 2012: 111; Vervečkienė 2019: 27; Gailienė 2021: 110). Bendrai pastebėtina, kad Lietuvos okupacijos refleksijose akcentuojama „rezistencijos dvasia“ (Vervečkienė 2019: 30).

Kaip pastebi atminties tyrinėtojas Janas Assmannas, individui yra itin svarbios kitų reakcijos į jam reikšmingus dalykus, o ne vien girdimi faktai (2011: 22). Natūralu, kad partizaninio karo dalyviai ir jų artimieji jautriai reaguoja į visuomenėje kylančias diskusijas apie rezistenciją, juos veikia viešumoje sklindantys pasakojimai. Tokia refleksija tampa atminties palaikymo šaltiniu, o patys pasakojimai – komunikacine, „gyvąja atmintimi“, perduodama per tris ar keturias kartas (Repina 2017: 322). Ji išlieka aktuali tol, kol dar gyvi įvykių liudininkai (Assmann 2011: 36).

Per partizaninio karo dalyvių ir jų artimųjų pasakojimus galima pažinti šią „gyvąją atmintį“: sužinoti, kaip kovos dalyviai vertino savo išitraukimą į pasipriešinimą, kaip prisimena vykusias kovas, kokį vaizdinį stengėsi perduoti vaikams ir kaip jį priėmė vėlesnės kartos. Galiausiai tokie pasakojimai padeda atskleisti, kaip laikui bėgant kito partizanų ir jų šeimų narių santykis su sovietine okupacija ir ginkluotoji rezistencija.

Šiame straipsnyje pasakojimai suprantami kaip žmogaus santykio su istorija (Skultans 2005: XII) ir kolektyvine atmintimi (Račiūnaitė-Paužuolienė 2011: 190) išraiška. Remiantis devyniais pasakojimais, 2019–2024 m. užrašytais iš žmonių¹, kurių tėvai buvo partizaninio karo dalyviai, nagrinėjama istoriografijoje lig šiol menkai tyrinėta partizanų šeimų padėtis sovietinės okupacijos metais – vidinio pasipriešinimo puoselėjimas ir prisitaikymo prie režimo formos. Tiriant trijų kartų atmintį pastebėta, kad nuolat balansuojama tarp dviejų būsenų – noro priešintis ir būtinybės išgyventi (Paskočiumaitė 2024: 84). Detalesnė

1 Laikantis etikos reikalavimų ir atsižvelgiant į prisiminimų jautrumą, pasakotojų vardai pakeisti, nurodomi tikrieji gimimo metai. Surinkta medžiaga šiuo metu saugoma asmeniniame autorės archyve.

apžvalga leidžia atskleisti partizanų šeimų gyvenimo sovietinės okupacijos metais sudėtingumą ir tampa atspirties tašku analizuojant, kokiomis formomis ši patirtis reiškesi kasdienybėje, kaip ji vertinama šiandien.

PARTIZANINIO KARO ATMINTIES PERDAVIMAS

Visi autorės atliktame tyrime dalyvavę pasakotojai gimė sovietinės okupacijos metais. Vieni – kovoms tebevykstant, kiti – jau represavus tėvus. Pastebėtina, kad sovietmečiu augusių ir brendusių žmonių prisiminimuose pasipriešinimas režimui, pirmiausia kaip vidinė būseną, yra dažnai minimas reiškinys, kuriam būdingi prieštaravimai, atviras ar tarp šeimos ir bendraminčių išsakomas oponavimas sistemai, palankus požiūris į įvairias organizuotas ar pavienes priešinosi sistemai formas (Vervečkienė 2019: 29). Partizaninio karo atveju dar viena pasipriešinimo ar nesu-sitaikymo su sovietine tikrove forma tapo laisvės kovų atminties perdava šeimose. Psichologų atlikti tyrimai rodo, kad tokie trauminiai išgyvenimai, kurie teko sta-linmečiu represuotiems asmenims, persiduoda vėlesnėms kartoms (plg. Gailienė 2021; Kazlauskas, Gailienė 2003; Mažulytė–Rašytinė 2017; Vaskelienė et al. 2011; Vaskelienė 2012), o šeimos narių santykį vienodai neigiamai veikia tiek visiška tylą, gaubianti patirtus išgyvenimus, tiek dalijimasis itin detaliais, dramatiškais prisimi-nimais (Gailienė 2021: 157).

Partizanų vaikų liudijimai rodo, kad ir atviro pasakojimo, ir visiškos tylos bū-senų buvo itin reta. Viena vertus, net savo šeimos nariams atviriausi partizanai vengdavo kai kurių skaudžių temų, ypač tardymo prisiminimų. Karo veteranams įprasta slėpti pačią žiauriausią patirtį nuo artimųjų, kurie nebuvo įtraukti į karo veiksmus, nuo jų nenukentėjo (Hunt 2010: 158). Lygiai taip pat visišką tylą su-trikdydavo neverbalinė komunikacija – neįprastos tėvų elgesio ar būdo savybės, fiziniai patirto smurto požymiai (Paskočiūmaitė 2024: 167). Bendrai galima teigti, kad įprasta būseną yra tarpinė – tarp kalbėjimo ir nutylėjimų. Partizanų vaikų pasakojimai atskleidžia, kad tėvus pasidalyti patirtimi dažnai motyvuodavo noras ugdyti patriotines nuostatas.

Kalbinti partizanų vaikai nurodo esantys nuosekliai susipažinę su šeimos isto-rija. Dažnas akcentuoja neprisimenantis ribos, nuo kurios būtų pradėta pasakoti apie partizaninį karą ar patirtas represijas. Pasakotojų manymu, tai rodo tėvų pasi-tikėjimą vaikais ir norą supažindinti juos su „suaugusiųjų“ reikalais. Antai lageryje kalėjusios partizanų ryšininkės duktė Margarita prisimena nuo mažumės girdėtą pasaką, kurią sekdamo mama:

Dar mes buvom visai pypliai su broliu, dar net į mokyklą nėjom, mum jau mama tokią pasaką sekė, kaip gyveno gražioj vietoj pelytės. Kaime gyveno, pamiškėj, turėjo savo

namučius, augino augalus, javus, gyvulėlius, ir juos užpuolė didelės bjaurios žiurkės iš Rytų. Tai čia mūsų buvo pradžia. Mes taip sužinojom apie komunistinę invaziją (Margarita, gim. 1960).

Mamos sukurta ir sekta pasaka aiškiai atliko didaktinę funkciją: jos klausantis nekyla abejonių, kurią pusę reikėtų palaikyti (Šlekonytė 2005: 86). Vaikai mokėsi suprasti gerųjų pelyčių situaciją ir jas atjausti, o blogąsias žiurkes pasmerkti, nuo jų atsiriboti. Ilgainiui pelės ir žiurkės įgijo tikruosius įvardijimus, o pats kontekstas – daugiau atspalvių. Tiesa, Margarita, prisimindama pasaką ir bandydama nusakyti jos prasmę, kuri laiką ieškojo tinkamų žodžių. Nors pasaka iki šiol gyvuoja šeimoje ir yra sekama vaikams, atrodytų, pagrindinė žinutė nėra sukonkretinama, klausytojams paliekama erdvės patiems ją suvokti ir tinkamai įvertinti. Per pokalbį ne kartą akcentuota, kad šeimoje atvirai kalbama apie Margaritos mamos veiklą partizaninio karo metais ir patirtas represijas, tad pasaka tampa viena iš istorijos sudedamųjų dalių, kurios tarsi nebereikia atskirai pristatyti ar paaiškinti. Ji, kaip ir kitos mamos pasakotos istorijos, Margaritos žodžiais tariant, buvo „kaip oras“. Neatsiejama nuo kasdienybės, bet ir nereflektuojama:

Viskas buvo savaime suprantama – kaip oras. Tiesiog gyveni, ir viskas, čia taip buvo. [...] Niekados tikrai nebuvo taip, kad susėdę su mama [raginam]: pasakok. Iš kalbos tai tas išeina, tai tas. [...] Viskas taip tiesiog kaip į kraują įaugę, mes šitą sužinom [apie partizanavimą ar lagerį], paskui šitą vėl iš kažkur sužinom, paskui dar tą kažką sužinom, paskui kažkaip iš tų mamos bendravimų su draugėm kažką sužinom. Ir viskas lipdosi į vieną mozaiką (Margarita, gim. 1960).

Tiek Margaritos, tiek kitų antrosios kartos atstovų prisiminimuose šeimos istorija suvokiama kaip per tam tikrą laiką įgytos žinios, kurias tėvai perduodavo daugiau spontaniškai nei nuosekliai. Įdomu, kad tokį spontaniškumą pasakotojai dažnai supranta kaip dar vieną pasitikėjimo ženklą, mat tikima, jog neplanuotai išgirstos mintys nuoširdesnės, atviresnės, kartu ir tikresnės. Žinoma, pasakojimai nuolat kinta ir pasakotojai gali juos koreguoti perduodami kitiems, ypač galėdami pasiruošti iš anksto (Kaivola-Bregenhøj 2005: 209).

Galima matyti, kad sovietmečio refleksijose dominuoja du diskursai – kovinis ir konservacinis, o juos vienija okupacijos kaip kovų ir kančių laikotarpio interpretacija (Klumbys 2009: 65). Partizanų vaikų pasakojimuose dažniau akcentuojama kova: nepriklausomai nuo tėvų represavimo pobūdžio ir patiems vaikams tekusių suvaržymų, norima akcentuoti kovotojų dvasios puoselėjimą ir perdavimą iš kartos į kartą. Margarita pasakoja, kad mamos istorijos ugdė priešišumą sovietinei sistemai ir nepriklausomos Lietuvos ilgesį.

Panašiais įspūdžiais dalinosi ir kitos ryšininkės duktė Asta. Ji ne kartą akcentavo, jog mama nuo šeimos neslėpė partizanavimo istorijų:

Mes visi visą laiką žinojom viską, absoliučiai, iki smulkmenų, kaip jinai pati ten [partizanų gretose] buvo. Niekada šeimoj nebuvo taip slepiama. Niekada. [...] Tiesiog taip, tokia šeima mūsų (Asta, gim. 1963).

Yra pastebėta, jog represuotų asmenų pasakojimai gali daryti dvejopą poveikį šeimos nariams. Viena vertus, vaikai gaili tėvų dėl skaudžių išgyvenimų, kai kada apgaildestauja ir dėl visai šeimai tekusių išbandymų, tačiau lygiai taip ugdomas patriotiškumas, didžiavimasis tėvais ir jų pasirinkimais, o represijų patirtis tik užgrūdina, padeda atsispirti sovietinei ideologijai (Vaskelienė et al. 2013: 119). Šeimos narių lojalumas atitinkamai veikia požiūrį į oficialią valstybės poziciją partizaninio karo atžvilgiu (Vervečkienė 2023: 5).

Vis dėlto tiek šiais dviem atvejais, tiek vertinant platesnį kontekstą galima teigti, jog partizaninio karo pasakojimo perdava yra tarsi dar viena paslaptis, tik šįkart susijusi su atminties saugojimu išskirtinai šeimoje. Pasakotojos pabrėžia, jog mamų pasitikėjimą pelnė tik šioms įsitikinus, kad dukros, jau būdamos gana sąmoningo amžiaus, partizanavimo ar represijų istorijomis nesidalys už šeimos ribų:

Laikai gi kitokie [buvo]. Tada labai jinai negalėjo [pasakoti], kol mes nedideli buvom, kad mes kur nors neveptelėtumėm kokio nors nereikalingo dalyko. Paskui vėl, kai didesni buvom, irgi matomai tiesiog [nepasakojo], kad nereikėtų sakyt: aš tau dabar papasakosiu, bet tu niekam nesakyk (Margarita, gim. 1960).

Man atrodo, kad mes tai žinojom – kad mums nereikėjo to sakyt, – mes tai žinojom, kad ten nėra ko [svetimiems pasakoti]. Kad būtent taip pasakytų, aš tokio neatsimenu dalyko, bet kad ten kažkam girtis, pliurpt, net nebuvo tos minties tokios. Tai buvo mūsų šeimos [viduje] (Asta, gim. 1963).

Slapto kalbėjimo motyvas atsikartoja ir žuvusio kovotojo dukterėčios Jolantos prisiminimuose. Anot Jolantos, jos mama, partizano sesuo, buvo nesuprasta antrojo vyro, turėjusio kitokias ideologines nuostatas, todėl partizanų tema šeimoje nebuvo plėtojama. Tad mama apie žuvusį brolių ir šeimos išgyvenimus pasakodavo vien dukrai:

Mes kalbėdavom, kalbėdavom. Mes su mama labai kalbėdavom [apie nepriklausomą Lietuvą]. Bet tais laikais gi negalėjai nieko pasakyti, ką mes namuose pasikalbam. Aišku, kad dar patėvis per daug negirdėtų. Mes kalbėdavom vakarais. [...] Mes kalbėdavom, kaip buvo, kaip jie augo, kaip grįžo iš Sibiro (Jolanta, gim. 1970).

Per pokalbius išryškėjo, kad tėvų polinkį išsakyti ar nutylėti partizanavimo, represijų patirtis antrosios kartos atstovai dažnai nusako bendrais bruožais. Kitaip tariant, prisimenama, jog tėvai arba dalijosi prisiminimais, arba juos slėpė, tačiau konkrečių detalių pateikiama retai. Vis dėlto būtent detalės atskleidžia atminties perdavimo aplinkybes ir su tuo susijusius sunkumus, ypač okupacijos metais, kai tokie prisiminimai net artimiausioje aplinkoje pasakoti itin saugantis. Teigtina, kad vaikams, gimusiems po tėvų patirtų represijų, buvo sudėtingiau pažinti partizaninį karą ir savo tėvų indėlį į laisvės kovas. Būtent ši karta neturėjo nuosavų prisiminimų, jų žinių išsamumas bei detalumas priklausė tik nuo artimųjų noro pasakoti.

Iš šiame straipsnyje apžvelgiamų pasakotojų išsiskiria partizanų ryšininkės dukterė Danguolė, pripažįstanti, kad jai iki šiol sudėtinga suprasti partizanų motyvaciją ir savo pačios mamos įsitraukimo į ginkluotąjį pasipriešinimą aplinkybes, nes mama buvo nusprendusi išgyvenimais nesidalyti. Bandymą nusizudyti per areštą liudijo randas galvoje, tačiau mama ir jo atsiradimo istorijos nepasakojo. Danguolė teigia iki šiol jaučianti nuoskaudą, kad apie mamos išgyvenimus jai daug kas liko nežinoma:

Buvo randas. Buvo toks randas čia va taip įdomiai [virš akies]. Ir paskui ta galva tokia... Vis tiek ir pirty būdavom, ir prausdavos, ir pastebėdavau: mama, kas tau čia yra? Ai, nieko. Ir nežinojau. Atrodo, dabar savo protu tai būčiau iškamantinėjus iki paskutinio, o tada: nieko – tai nieko. Nesupratau. Tą istoriją aš sužinojau po mamos mirties (Danguolė, gim. 1962).

Kaip ir Jolantos šeimos atveju, Danguolės mama nesulaukė besąlygiško šeimos pritarimo ir palaikymo dėl savo veiklos partizaniniame kare. Natūralu, kad įtampa skatino slopinti prisiminimus, tačiau nutylėjimas neturėjo būti vienintelis būdas išreikšti savo poziciją okupacijos atžvilgiu. Danguolės manymu, mama vengė kalbėti apie praeitį siekdama apsaugoti šeimą, tačiau aktyvi jos veikla Sąjūdžio metais patvirtina, kad partizanų ryšininkė niekada nesusitaikė su sovietiniu režimu. Pasakotoja ne kartą leidžia suprasti, jog tik mamai mirus sužinojusi tiesą apie rezistencinę jos veiklą jautė apmaudą ir pyktį. Vis dėlto šių emocijų tiesiogiai įvardyti nenori, o kaltę dėl to, kad nespėjo išgirsti mamos pasakojimų ir iki galo suprasti jos motyvacijos, verčia sau.

VIDINIO PASIPRIEŠINIMO FORMOS

Vienas iš okupacinių struktūrų tikslų buvo sukurti sovietinę tapatybę, paremtą lojalumu komunistinei ideologijai (Samalavičius 2007: 51). Partizanų vaikai neretai pabrėžia priešišumą sovietinei ideologijai ir ieško motyvų šiai priešpriešai pagrįsti.

Tiesa, tik retais atvejais pasipriešinimas būdavo reiškiamas atvirai, viešumoje, tad pravarčiau kalbėti apie vidinį pasipriešinimą kaip rezistentų šeimoms būdingą būseną.

Visi pasakotojai akcentuoja, kad režimo kritika ar partizaninio karo refleksijos cirkuliavo vien šeimos rate. Viešumoje buvo laikomasi sovietinio režimo nustatytų taisyklių. Artimiausioje aplinkoje gyvavusį nepritariamą sistemai atskleidžia užsienio radijo stočių klausymasis, partizanų ir tremtinių dainų dainavimas, religinių bei Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio švenčių minėjimas ir įvairių tautinių ženklų saugojimas, atminties apie juos perdavimas.

Lietuvos partizaninio karo istorijoje gausu svarstymų apie tikėtiną SSRS ir JAV karą. Pagalbos iš Vakarų mitas buvo neatsiejama partizanų kasdienybės dalis: artėjančios išlaisvinimo valandos laukimu vadai motyvuodavo kovotojus, tarp civilių taip pat ruseno viltis apie kraštą netrukus išvaduosiančius amerikiečius. Kaip įrodymas neretai minimos užsienio radijo stotys, neva transliuodavusios šią žinutę okupuotų kraštų gyventojams. Tai, kad JAV radijo stotys, pasiekdavusios SSRS, negalėjo skatinti pasipriešinimo nuotaikų ar žadėti išlaisvinimo vien dėl specialių JAV administracijos sukurtų instrukcijų, nesutrukdė plisti šiam mitui nei partizaninio karo metais, nei vėliau (Arlauskaitė-Zakšauskienė 2014: 122). Maža to, vykstant ginkluotajam pasipriešinimui buvo kone privalu tikėti būsimu JAV išlaisvinimu – tuo abejojantys buvo laikomi paveiktais sovietinės propagandos, silpnavaliais, nesuvokiančiais tarptautinės politikos realijų, pasidavusiais be kovos (Juodis 2021: 178). Įdomu, kad partizanų artimieji iki šiol pasakoja girdėję tokias kalbas per radiją.

Anot partizano dukterėčios Marijos, užsienio radijo stočių klausymasis nuo pat okupacijos pradžios buvo kasdienis ritualas:

Kaimynai susirinkdavo, klausydavo radijušo priglaudę ausis. Ir aš dar prisimenu, kaip iš „Amerikos balso“ sakydavo tie auksaburniai [kad Amerika išvaduos Lietuvą ir pan.]. [...] Čiulbesiai apie rusus... [križena]. Kaip jau mažiukė radijukė, jau trukdymai [ryšio] baisiausi ten. Buvo, kalbėdavo [kad išlaisvins] (Marija, gim. 1930).

Partizaninį karą pergyvenusiai Marijai radijas buvo labai svarbus informacijos apie Vakarų situaciją kanalas. Gana simboliška, kad per karą išugdytas įprotis klausytis užsienio laidų išliko ir vėlesniais okupacijos metais. Marija pamena, jog dėl dėdės partizanavimo represuota šeima buvo diskriminuojama ir engiama ne tik valdžios institucijų, bet ir partizanų idėjoms nepritariančių vietinių. Tokia priešprieša veikė šeimos santykį su praeitimi, skatino abejoti kovos teisingumu ir prasmingumu. Vis dėlto priešiškus sistemai niekur nedingo.

Panašiai liudija partizano duktė Loreta: lagerį ir tremtį iškentęs jos tėvas vengė pasakoti vaikams apie patirtas represijas, tačiau ir jo kasdienybėje svarbią vietą užėmė radijas. Loretos atmintyje slaptas radijo klausymasis buvo tapęs kone sakraliu

šeimos ritualu, leidžiančiu pažinti pasaulį kitapus „geležinės uždangos“ ir geriau suvokti sovietų skleidžiamos dezinformacijos tikslus:

Kas vakarą klausydavomės sovietų valdžios draudžiamo „Laisvės radijo“, nors už tai grėsė rimti nemalonumai. Bet tai buvo lyg langas į laisvą pasaulį. Tėvelis mums dar pakomentuodavo išgirstą informaciją. Taip pat komentuodavo oficialias sovietines naujienų žinias, kurias girdėdavome per televiziją. Jis mums aiškino, ką tai reiškia iš tikrųjų, kad žinių laida nėra tikra žinių laida, bet tik sovietinės propagandos ruporas, išaiškino visas sovietinės propagandos gudrybes, tarsi dekodavo informaciją (Loreta, gim. 1963).

Toks radijo klausymosi „ritualas“ kompensavo Loretos jaučiamą pasakojimų stoką ir leido užmegzti artimą ryšį su uždaro būdo tėvu. Juos siejo domėjimasis politika, beje, atsirasdavo vietos ir režimo kritikai.

Kita svarbi aptariamų šeimų atminties dalis – dainos, menančios partizanų kovas ir tremties epizodus. Yra žinoma, kad partizanų veikloje dainos buvo viena iš pasipriešinimo formų. Kovotojai ne tik perėmė liaudies dainas ar tarpukario melodijas, bet ir kūrė savitą poeziją, virtusią reikšmingu kūrybiniu kovų palikimu (Aleksynas 2009: 134). Simboliška, jog pokario dainas partizanų šeimos dainavo ir kovoms jau seniai pasibaigus. Negana to, šeimose šios dainos galėdavo atstoti patį pasakojimą apie partizanavimą ar represijas, paskatinti vaikus domėtis šeimos praeitimi. Partizano sūnus Saulius pamena, kad giminės šventėje suskambėjusios partizanų dainos tapo pradžia, nuo kurios tėvas pradėjo pasakoti apie ginkluotąjį pasipriešinimą ir jį lydėjusias represijas:

Istorijos nepasakodavo [tėvas], jau čia buvo prie Sąjūdžio daugiau. Aš keturiolikos, atrodo, metų Kaune buvau vestuvėse, tada tėvas po truputį jau [pradėjo pasakoti], jau daugiau sužinojau. [...] Būdavo tokia mada – muzikantai užsakyti. Duodi ten tris rublius ar penkis, neprisimenu, ir pageidavimas: dainą kokią tu nori tenai [renkiesi] – liaudišką, iš folklorinio [repertuaro] ar biškį modernesnę. Ir vienas [lageryje kalėjęs giminaitis] užsakė partizanų dainą. Kaip pradėjo traukti... Langai atidaryti – visas rajonas skamba. Po jo kitas partizanas [užsakė partizanų dainą]. Ir prasidėjo... Ir niekas, kas įdomiausiai: nei prisistatė milicija, nei Saugumo koks [pareigūnas]. [...] Nu, ir paskiau tėvas pradėjo jau sakyti [apie partizanavimą ir lagerį] (Saulius, gim. 1959).

Sauliaus atveju taip netikėtai išgirstos dainos buvo savotiška partizaninio karo pasakojimo pradžia, įžanga į sudėtingą šeimos istoriją. Lygiai taip ir kitos dainos, sietinos su valstybingumu ir tautiškuumu, galėjo priminti ne tik partizanų karą, bet ir nepriklausomos Lietuvos laikus. Ryšininės dukra Margarita pamena mokėjusi Lietuvos himną, nors apie tai nebuvo atvirai kalbama:

Per giminės susibūrimus, kai būdavo kokie nors baliai ir tyliai visi sėdėdavo, giedodavo „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Ir mum, vaikam, net nesakydavo, kas čia toks, tiesiog žinodavom, kad taip yra, tokia giesmė, ir visą laiką šitas buvo. Kas nors pradėdavo, kiti bandydavo sakyti „nereikia, nereikia“, bet vis tiek tada tyliai tyliai [giedodavo] (Margarita, gim. 1960).

Partizanų vaikų prisiminimuose pokario dainų dainavimas paprastai suvokiamas kaip rizika, kurią sąmoningai prisiimdavo suaugusieji, o vaikai iš jų mokėsi pažinti skaudžią šeimos ir tautos praeitį, kurti atitinkamą santykį su sovietine tikrove. Daina veikė kaip gija, jungianti kovingą tėvų praeitį su bandymu pritaipyti prie naujos realybės. Be kita ko, dainos leido represijas patyrusiai kartai netiesiogiai išsakyti išgyvenimus. Dainose minimos žūtys, artimųjų ilgesys, vienatvė ir prasmės paieškos buvo nuolatinė partizanų būseną, tačiau apie ją garsiai kalbėti buvo per skaudu, o akcentuoti tik teigiamus, viltį stiprinusius išgyvenimus neatrodė teisinga. Kai kurie pasakotojai prisimena sulaukę saugumo institucijų dėmesio dėl netinkamų dainų, tačiau žinoma, kad po Stalino valdymo į patriotines dainas nebebuvo reaguojama taip griežtai. Šių dainų poveikis savimonei buvo jaučiamas per visą okupacijos laiką.

Kalbantis su partizanų vaikais išryškėja dėmesys tikėjimo puoselėjimui. Jų mamymu, tėvams su represijomis susigyventi padėjo ne tik žinios iš užsienio ir patriotinės dainos, bet ir religija. Iš tiesų absoliuti dauguma nukentėjusiųjų teigė lageryje ar tremtyje išgyvenę dėl tikėjimo Dievu (Vaskelienė 2012: 118). Visi kalbinti pašnekovai sutiko, kad tėvai buvo pamaldūs, lankėsi bažnyčioje ir šventė svarbiausias katalikiškas šventes – šv. Velykas ir šv. Kalėdas. Nepaisant viešajame gyvenime propaguojamos ateistinės ideologijos, partizanų šeimose tikėjimas išliko viena didžiausių vertybių.

Partizanavimo ar represijų patirtis kai kuriais atvejais šeimose buvo nutylima, o štai katalikiškų tradicijų ir krikščionybės tikėjimo tiesų šeimose buvo laikomasi atvirai, beveik be išimčių. Religinių švenčių minėjimą sovietmečiu pasakotojai šiandien laiko pasipriešinimo sistemai veiksmu, nors pasakojimų visuma leidžia svarstyti, jog tai buvo savaime suprantama tradicija, kurios nepajėgė užgniauzti okupacinė valdžia. Kitaip tariant, tokių religinių praktikų puoselėjimas veikiau buvo iš anksčiau perimtų nusistovėjusių normų ženklas, o ne atviras priešiškusis sovietinei struktūrai. Žinoma, reflektuojant praeitį religinės šventės įgaudavo kiek daugiau politinio atspalvio, tapdavo pasipriešinimo simboliu. Anot ryšininkės dukters Astos, jai teko augti tikinčioje aplinkoje, šeimos religingumas nesiskyrė nuo kitų aplinkinių šeimų:

[Mama] visada sakydavo, kad ją [tremtyje] išgelbėdavo tik tikėjimas Dievu. Jinai meldavosi, ir visada visiems tai buvo įteigiama – už Tėvynę ir už Dievą. Taip ir sakydavo.

Ir ant tos dvasios visi užaugom. [...] Klasiokų mano visų šeimose [buvo tikima]. Tas religingumas pas mus buvo tikrai labai [svarbus]. Labai. Klasiokai, klasiokės – visi mes ėjom į bažnyčią (Asta, gim. 1963).

Žvelgiant istoriškai, Katalikų bažnyčia ir jos atstovai taip pat patyrė represijų. Nors partizaninio karo metais dvasininkai į pasipriešinimą įsitraukė menkai, tai netrukdė režimo pareigūnams riboti jiems galimybes atlikti ganytojiškas pareigas ir menkinti autoritetą, kaltinti juos ryšiais su partizanais (Streikus 2002: 94–95). Vėlesniais sovietinės okupacijos metais režimui nelojalių asmenų kalinimą ir tremtį keitė propagandinės bei kompromitavimo akcijos, jomis buvo siekiama diskredituoti įvairias visuomenės grupes – buvusius ginkluotojo pasipriešinimo dalyvius, išėvijos veikėjus, kunigus (Burinskaitė 2012: 120). Dalis tikinčiųjų okupacijos metais stengėsi išvengti KGB dėmesio – priimti sakramentus, dalyvauti eilinėse ar iškilmių šv. Mišiose rinkdavosi bažnyčias, esančias toliau nuo gyvenamosios vietos, kur nesutiktų pažįstamų.

Kartais atviresnį tėvų kalbėjimą apie partizanus vaikai įtraukdavo į gana netikėtus religinius kontekstus. Antai partizanų sūnus Kostas pasakoja išgąsdinęs artimuosius ir kunigą, kai ruošdamasis Pirmajai Komunijai atvirai prabilo apie šeimos istoriją:

Gal man buvo dešimt metų. Mano teta mane paruošė [sakramentui], bet [nuėjus susitarti dėl apeigų] pas kunigą klausia, kodėl aš renkuosi vardą Mykolas. Žinai, tai aš sakau: Mykolas buvo mano tėtės brolis, jisai žuvo partizanuose. Tai tam kunigui, aš mačiau, net plaukai pasistojo [juokiasi]. Sako: ne ne, čia arkangelas, trimituos Paskutinio teismo dieną [juokiasi] (Kostas, gim. 1957).

Kostas pamena, jog vaikystėje girdėtos istorijos apie partizanus įkvėpė ruošti „kovai už Lietuvos nepriklausomybę“. Nors ginkluotojo pasipriešinimo laikai seniai buvo praėję, jis netgi svarstė pats pradėti partizanauti, kad pratęstų tėvų veiklą. Tuo metu apie tėvų partizanavimą ir išgyventas represijas žinojo nedaug, tačiau šeimos atmintyje gyvavę drąsių kovų epizodai skatino norą priešintis.

Teigtina, kad katalikiškų švenčių minėjimas buvo principinis apsiprendimas. Išklaudus pasakotojų prisiminimų kyla įspūdis, kad galimybės švęsti šv. Velykas ar šv. Kalėdas priklausė nuo tam tikrų sąlygų, kurių svarbiausia – aplinkinių nuostatos. Per pokalbius antrosios kartos atstovai ne kartą pabrėžė, kad vienos vietovės buvo „raudonos“, taigi stipriau palaikančios komunistines idėjas, o kitos „žalios“ ar „patriotinės“ – vadinasi, atviriau prieštaraujančios režimui, nesilaikančios oficialių taisyklių. Partizanų ryšininkės dukra Margarita mini, kad jos šeimos kaimynystėje buvo daug „raudonųjų“, palaikančių sovietinį režimą, todėl religinės šventės nega-

lėdavo būti viešos. Lietuviškumą puoselėjančioje šeimoje augusi moteris prisimena girdėtas tėvų kalbas apie riziką švęsti katališkas šventes ir juos stebėjusius bei sekusius kaimynus. Dukters vertinimu, tai buvo labai drąsus ir vertybiškai svarbus sprendimas:

Niekada negalėčiau pasakyti, kad mano mama buvo bailė. Jinai buvo labai drąsi, ir tėtė, žinau, ją visą laiką drausdavo: ko tu čia visur kišiesi, ko tu čia [lendi]. Tai mama pasakojo, kad, kai jie susituokė ir mūsų susilaukė, tai buvo kaip ir klausimas, diskusija, ar švęsti Kūčias, Kalėdas, Velykas, ar ne. Ir tėvas, kaip pedagogas [...], kaip ir jaunimo auklėtojas – jam kaip ir buvo baisiau, jeigu ten jį prispaustų, kad jis neteks darbo. Bet mama sakė: ne, mes tikrai švęsim, nes tai yra svarbu ir vaikam turi būti [pavyzdys]. [...] Tai, būdavo, jeigu Kūčias švenčiam, tai Kūčias švenčiam [taip]. Du kambariai: pereinamas kambarys, o paskui mažiuokas kambariukas. Tai šitam antram kambarėly mes susėdavom, švėsdavom Kūčias. Jeigu kas nors ateitų, kad čia lyg niekur nieko. Ir įeina į kambarį – didelis kambarys – čia visi maždaug kas ką: televizorių žiūri, kas pamokas ruošia, kas sąsiuvinius taiso. Beveik per kiekvienas Kūčias ateidavo kaimynai raudonieji pasižiūrėt, kaip mum sekasi (Margarita, gim. 1960).

Tiek Margarita, tiek kiti partizanų vaikai pabrėžia, kad būtent katalikiškos šventės buvo „tikros šventės“, kurias norėdavosi švęsti. Į sovietines šventes, tokias kaip Gegužės 1-oji, Pergalės diena ar Spalio revoliucijos minėjimai, žiūrėta atsainiai – daugiau kaip į būtinybę, o ne „savas šventes“. Pridurtina, kad prie „tikrųjų švenčių“ nurodoma ir Vasario 16-oji, tačiau nuoseklesnė šios dienos minėjimo praktika nesusiformavo. Dauguma pateikėjų patvirtino žinoję šią dieną ir jos reikšmę, bet namuose ją prisimindavę tik simboliškai, paprastai vaikams buvę daugiau papasakojama apie nepriklausomos Lietuvos laikus, kritikuojama okupacinė valdžia.

Tiesa, nė viena iš minėtų vidinio pasipriešinimo raiškos formų netrukė partizaninio karo dalyviams ir jų šeimų nariams palaikyti ryšius su kitaip mąstančiaisiais. Antrosios kartos atstovai pripažįsta, kad tiek jų tėvai, tiek jie patys bandė pernelyg neišsiskirti iš minios.

VIEŠOS PRISITAIKYMO PRAKTIKOS

Pasibaigus ginkluotajam pasipriešinimui, vienu pagrindinių KGB veiklos principų tapo komunistine ideologija paremtas piliečių auklėjimas ir kitaip manančiųjų perauklėjimas (Burinskaitė 2012: 117). Itin svarbų vaidmenį auklėjimo procese atliko sovietinės vaikų ir jaunimo organizacijos: spaliukai, pionieriai ir komjaunuliai. Visi kalbinti partizanų vaikai pabrėžia, jog dalyvavimas šių organizacijų veikloje jiems buvo suprantamas dalykas – tėvai, nepriklausomai nuo to, kiek atvirai

šeimoje oponavo sovietinei sistemai, ragino vaikus į jas stoti, tikėdamiesi, kad šie taip išvengs kliūčių, kylančių mokymuisi ir išsilavinimui. Partizano duktė Leonora pasakoja, kad tėvai viešajame gyvenime neleido vaikams išsiskirti:

Pas kitus gal buvo [tokia nuostata], kad tu turi neiti, nedaryti, o pas mus tu turėjai susitaikyti su tuo, nes yra per daug nukentėjęs pats [tėvas nuo represijų ir nenorėjo], kad paskui vaikai kentėtų. [...] Kaip valstybė pasakė – taip tu turi daryti: ir [pionieriškus] kaklaraiščius nešioti, ir pionierium būti, ir komjaunuoliu būti. Niekaip kitaip. Aišku, paskui jau stoti į komunistus tikrai net minties nebuvo. Čia buvo priverstinai tie komjaunuoliai. Tu negalėjai nieko daryti mokykloje. Kaip tu išsiskirsi? Kovosi? Plius, tėtis tiesiog nebūtų galėjęs, net neleistų, žinodamas savo praeitį. Jis net negali pasakyti, kad tu ten neik, nestok ar kažką (Leonora, gim. 1962).

Panašiai „būtinybę“ stoti į jaunimo organizacijas prisimena ir partizano dukterėčia Jolanta, su mama atvirai šnekėdavusis apie dėdės partizanavimą ir žūtį. Anot jos, visuomeninė veikla niekaip neatspindėjo tikrųjų vertybių, tai tebuvo prisitaikymas prie aplinkybių:

Aš buvau spaliukė, pionierė [*krizena*], mokyklos komjaunimo sekretorė. Aš tuo turėjau būt, nes visi mes taip [darėme]. O ką tu namuose kalbi, tai čia kitas reikalas (Jolanta, gim. 1970).

Svarbu, kad požiūris į sovietines jaunimo organizacijas kaip neišvengiamą būtinybę buvo paplitęs ne tik šeimose, tarsi labiau prisitaikiusiose prie režimo – vengiančiose kalbėti apie partizanavimą ir represijas, nekritikuojančiose okupacijos, nepalaikančiose ir nedalyvaujančiose jokiose partizanų karo atminimo ir įamžinimo praktikose net atkūrus nepriklausomybę. Partizanų sūnus Kostas pamena vaikystėje dažnai kalėjime lankydavęs tėvą, kuris net patyręs represijas nenustojo priešintis sistemai ir už tai buvo baudžiamas pakartotinai. Šeimoje svarstyta, ar vaikui stoti į komjaunimą, tačiau galiausiai prieita prie išvados, kad tai būtina sąlyga norint užsitikrinti galimybę studijuoti aukštojoje mokykloje. Norėdamas išvengti papildomų sunkumų šeimai ir sau, Kostas įsitraukė į komunistinės jaunimo organizacijos veiklą:

Ateidavo toks metas, kada reikėdavo klasėj pradėt stot [į komjaunimą]. Surenka auklėtoja [visus mokinius ir klausia]: kas čia stos. Nieks nestoja. Aš nežinau kodėl, bet kažkas pasakė, kad jeigu jau aš įstosiu, tai tada ir kiti stos. Tada, be manęs, dar [buvo] kitas toks [...] mano klasiokas, ir visi nutarė, kad jeigu mes dviese stosim, tai tada ir visa klasė įstos. Ir tai kelias dienas tęsėsi. Kadangi toje pačioje mokykloje motina dirbo mokytoja, tai čia iš karto spaudimas jai. Tai ir nutarėm, kad stojam, ką čia dabar tampysies. Vis tiek reiks stot (Kostas, gim. 1957).

Kostas ir kiti pašnekovai pripažįsta, kad net aktyvus dalyvavimas sovietinių jaunimo organizacijų veikloje iš esmės nepakeitė jų vertybinių nuostatų. Pridurtina, kad pasakojimus apie aktyvų visuomeninį gyvenimą neretai lydi pasiteisinimai, apgailestavimai dėl aplinkybių ir papildomos pastabos, kad veikla nebuvo atliekama nuoširdžiai. Bet kokių atveju, galima teigti, kad tiek partizanai, tiek jų vaikai aktyvų viešąjį gyvenimą suprato kaip galimybę išvengti tolesnio KGB persekiojimo ir prievolę būti tokie kaip visi, neišsiskirti.

Tai, kas tuo metu atrodė savaime suprantama veikla, šiandien jau būna pateikiama kaip būtinybė norint išlikti. Didelės įtakos čia gali turėti šiuo metu vyraujantis išskirtinai teigiamas partizaninio karo vertinimas, kuriame tarsi nelieka vietos alternatyviems pasakojimams. Pastebėtina, kad partizanų vaikai iki šiol įtraukiami į įvairias atminimo ir įamžinimo praktikas kaip galintys paliudyti herojišką tėvų kovą, o ne pateikti visapusiškesnę, gerokai sudėtingesnę partizanų šeimų likimą (Paskočiūmaitė 2024: 8).

APIBENDRINIMAS

Partizaninio karo dalyvių šeimose pastebimas laviravimas tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo sovietinės okupacijos metais. Įvairias pasipriešinimo praktikas, tokias kaip partizaninio karo pasakojimo ir represijų refleksijų perdavimas, tikėjimo išpažinimas, užsienio radijo stočių klausymasis, pokario dainų dainavimas, vaikai vertina kaip tėvų drąsą, vidinę stiprybę ir vertybes. Daugeliu atvejų apie tėvų rezistencinę praeitį vaikai sužinodavo fragmentiškai, o suvokimas apie šios patirties vertę ir simbolinę reikšmę susiformuodavo tik paaugus.

Po represijų partizanai labai retai kada atvirai demonstruodavo priešišumą sovietinei sistemai, todėl daugiausia galima kalbėti apie vidinio pasipriešinimo puoselėjimą. Partizaninio pasipriešinimo dalyvių šeimose vaikai būdavo mokomi atsargumo arba intuityviai rinkdavosi tylą, leidžiančią apsaugoti šeimą nuo galimų pavojų, susijusių su viešu prieštaravimu režimui ar tėvų praeities atskleidimu. Tėvai, siekdami apsaugoti vaikus, skatindavo taikytis prie sistemos, ypač norėdami užtikrinti galimybę tęsti mokslus ir siekti karjeros. Viena dažniausių prisitaikymo formų buvo sovietinių švenčių minėjimas ir vaikų dalyvavimas sovietinėse vaikų bei jaunimo organizacijose. Daugelis pasakotojų prisimena aktyvų dalyvavimą šioje veikloje, tačiau šiandien jį laiko nenuoširdžiu siekiu pritapti.

Antrosios partizaninio karo kartos atstovai labai pozityviai vertina lietuviškos savimonės palaikymą šeimose. Noriai dalijamasi epizodais, įrodančiais tėvų nepritapimą prie sistemos, nesuitaikymą su sovietine tikrove, pokario kovų prisiminimais. Bet koks priešiškas, net šeimoje, suvokiamas kaip nepasidavimas, kovingumo išlaikymas ir atsakas komunistinei ideologijai. Antra vertus, prisiminimai, susiję su šeimos

dalyvavimu viešajame gyvenime, pristatomi kaip neišvengiama būtinybė norint užtikrinti šeimos gerovę. Visa tai rodo dviprasmišką sovietinės okupacijos vertinimą, bandymą suprasti šeimos padėtį sudėtingų aplinkybių kontekste ir susitapatinimą su šiuo metu vyraujančiu pozityviu partizaninio karo vertinimu viešojoje erdvėje.

LITERATŪRA

- Aleksynas Kostas 2009. „Ankstyvasis partizanų dainų kūrimo tarpsnis“, *Tautosakos darbai* 37, p. 125–135.
- Arlauskaitė–Zakšauskienė Inga 2014. „Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito analizė“, *Genocidas ir rezistencija* 1 (35), p. 109–124.
- Assmann Jan 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance and Political Imagination*, New York: Cambridge University Press.
- Burinskaitė Kristina 2006. „Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę“, *Genocidas ir rezistencija* 2 (20), p. 63–82.
- Burinskaitė Kristina 2012. „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, *Genocidas ir rezistencija* 1 (31), p. 112–129.
- Frėjūtė–Rakauskienė Monika, Klumbytė Neringa, Marcinkevičius Andrius, Šliavaitė Kristina 2018. *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetniniėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Gailienė Danutė 2021. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu, 2-asis leidimas*, Vilnius: Tyto alba.
- Grickevičiūtė Dovilė 2016. „Tremties kaip kančios įvaizdžiai viešajame diskurse ir tremtinių pasakojimuose“, *Darbai ir dienos* 65, p. 113–142.
- Hunt Nigel C. 2010. *Memory, War and Trauma*, New York: Cambridge University Press.
- Juodis Darius 2021. „Karo laukimo tendencijos Lietuvoje 1945–1953 m.“, *Istorija* 121 (1), p. 143–191.
- Jurkutė Mingailė 2016. *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kaivola-Bregenhøj Annikki 2005. „Pasakojimas ir pasakojimo pateikimas“, *Tautosakos darbai* 29, p. 203–218.
- Kazlauskas Evaldas, Gailienė Danutė 2003. „Politinių represijų metu patirto sunkaus ilgalaikio traumavimo psichologinių padarinių kompleksškumas“, *Psichologija* 27, p. 43–52.
- Klumbys Valdemaras 2009. „Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu“, *Colloquia* 22, p. 51–65.
- Krukauskienė Eugenija, Šutinienė Irena, Trinkūnienė Inija, Vosyliūtė Anelė, 2003. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas.
- Laukaitytė Regina 2022. *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Mažulytė–Rašytinė Eglė 2017. *Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimas: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Paskočiūmaitė Greta 2024. *Lietuvos partizaninio karo pasakojimas: trijų kartų tyrimas: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Petrauskienė Aistė 2022. „Lietuvos partizaninio karo tema muziejuose sovietmečiu ir atkūrus nepriklausomybę“, *Lietuvos istorijos studijos* 49, p. 80–95.
- Račiūnaitė–Paužuolienė Rasa 2011. „Šiuolaikinių gyvenimo istorijų bei asmeninės patirties pasakojimų analizės ypatumai“, *Lituanistica* 57 (2), p. 188–197.
- Repina Lorina P. 2017. “Historical Memory and Contemporary Historical Scholarship”, *Russian Social Science Review* 58 (4–5), p. 318–336.

- Ritter Rüdiger 2003. "Prescribed Identity: The Role of History for the Legitimization of Soviet Rule in Lithuania", in: *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1955*, edited by Olaf Mertelsmann, Tartu: Kleio, p. 85–110.
- Samalavičius Almantas 2007. „Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija“, in: *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, sudarė Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, p. 51–68.
- Skultans Vieda 2005. *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, London, New York: Routledge.
- Streikus Arūnas 2002. *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Šlekonytė Jūratė 2005. „Apie pasakų sekimo ypatumus“, *Tautosakos darbai* 29, p. 86–99.
- Vaskelienė Ieva 2012. *Politinių represijų Lietuvoje ilgalaikės psichologinės pasekmės antrajai kartai: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Vaskelienė Ieva, Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas 2013. „Tėvų politinių represijų įtaka vaikų psichologinei savijautai“, *Jaunųjų psichologų darbai* 2, p. 117–121.
- Vaskelienė Ieva, Kazlauskas Evaldas, Gailienė Danutė, Domanskaitė-Gota Vėjūnė 2011. „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, *Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 9, p. 91–104.
- Vervečkienė Liucija 2019. „Pabrėžta, nutylėta, pateisinta: „kartų efektas“ senelių, tėvų ir anūkų sovietmečio atmintyje“, *Politologija* 96 (4), p. 8–37.
- Vervečkienė Liucija 2023. "Remembering the Anti-Soviet Partisan War in Lithuania, 1944–1953: The Effects of Heroization at Different Levels of Remembrance", *Memory Studies* 17 (6), p. 1–16.
- Vitkus Zigmantas 2008. „Partizanų palaikų desakralizavimas pokario metais. Simbolinė perspektyva“, *Naujasis Židinys-Aidai* 6, p. 241–246.